

FILOZOFIJA PROSVETITELJSTVA

Arhe XX, 39/2023

UDK 1 Obradovic D.

1(4)“15/19“

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2023.39.11-37>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

DRAGAN PROLE¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

PROSVEĆENO STRANSTVOVANJE FILOZOFA:
DOSITEJEVO RAĐANJE U NOVOM SVETU²

Sažetak: U prvom delu rada, autor zastupa tezu da prosvetiteljstvo ne napušta hrišćansku antropologiju, nego je koriguje tako što zastupa izvesnu verziju spasenja. *Nekadašnji život večni na onom svetu zamenjen je potpunim životom na ovom svetu.* Vodeću ulogu pri tom je imala ključna reč 18. veka, ideja o savršenstvu. Vodeća ideja članka glasi da je proces prosvetiteljstva principijelno beskonačan, a ne može se okončati zbog toga što nema jednoznačnog odgovora o njegovoj svrsi i o tome kako bi ga valjalo dovršiti. On je neiscrpan i nedovršiv usled svoje unutrašnje višeslojnosti unutar koje se uvek mogu ustanoviti različita viđenja, pa otuda i polarizacije. Zato se daju razaznati i međusobno suprotstavljene struje prosvetiteljstva. Paradoks prosvetiteljstva sastoji se u tome što opozicija nije negde s one strane prosvetiteljskog pokreta. U drugom delu rada autor izlaže ideju da bi se čitav Dositejev intelektualni i ljudski napor mogao svesti na izgradnju kulture i humanosti u kojoj neće biti mesta za šikaniranje, izživljavanje, proganjanje. Kulturom s one strane nasilja, mogao bi biti njegov vodeći slogan.

Ključne reči: stranstvovanje, nasilje, prosvetiteljstvo, paradoks, obrazovanje

¹ E-mail adresa autora: proledragan@ff.uns.ac.rs

² Povodom 215 godina osnivanja Velike škole.

IDEJNE PRETPOSTAVKE DOSITEJEVOG PROSVETITELJSTVA

Ovaj donekle neobičan naslov inspirisala je *Istorija srpske književnosti* Stojana Novakovića iz 1867. Na jednom mestu on komentariše da Dositeja Obradovića treba shvatiti i vrednovati prevashodno na osnovu filozofskih, nikako ne putem filoloških kriterijuma: „Dositije nije bio gramatik ni filolog, nego čovek filozof a u stvarima od jezika niti se kad ponosio niti što naučno sebi pridevao [...]“³. Filozof, a ne filolog? Najpre, ne treba li da nas začudi potpuni izostanak teoloških ili religijskih merila? Nije li reč o monahu koji doduše jeste napustio manastirski život, ali je mantiju neopozivo skinuo tek kada je započeo studije filozofije u Haleu 1782, što će reći nakon dvadeset i dve godine? Nije li time sugerisao mogućnost ostvarenja hrišćanskih ciljeva mimo religijskih institucija?

Premda bi i filozofija i filologija mogle da budu jednako legitimni izbori razočaranog monaha, valja podsetiti da su prema evropskim standardima važećim u njegovo vreme teoretizacije teoloških problema samorazumljivo ubrajane pod filozofiju. Otuda je filozofija bila prirodniji izbor za nekoga kome se nije dopala konkretna fizionomija manastirskog, i uopšte crkvenog života, ali pri tom ga nije potpuno napustio nekadašnji religijski polet. Međutim, mesto za raspravljanje o njemu više nije bilo ekskluzivno vezano za klerikalne i crkvene, nego pre za sekularne i obrazovne institucije. Taj kriterijum će u srpsku kulturu uvesti niko drugi, nego upravo Dositej Obradović: „posle njega [...] srpska književnost i umetnost i o religioznim temama, i u stvaranju arhimandrita i vladika, ima isključivo svetovni karakter“⁴.

Ono što ipak smatramo odlučujućom linijom vodiljom, tiče se osnovne životne misije, fundamentalnog zadatka u odnosu na koji se

³ Stojan Novaković, *Istorija srpske književnosti: pregled ugađan za školski potrebu*, Državna štamparija u Beogradu, Beograd 1867, str. 144.

⁴ Vojislav Đurić, „Dositej Obradović“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Rad, Beograd 1961, str. 21.

sve drugo čini sekundarno i drugorazredno. Kada je na stranicama svog programskog spisa u imperativnom obliku saopštio: „Istrebiti s sveta zlobu, to su posli naši!“⁵, Dositeja nije poneo tek spisalački zanos. On je to mislio ozbiljno. Naš filozof čovek sebe je video prevashodno kao istrebljivača zla, drugim rečima neznanja. Isprva je hteo da postane svetac, ni manje ni više, kako bi oblikovao najbolju moguću verziju sebe u skladu sa hrišćanskim idealima. Kada je od toga odustao, zapravo je uopštio svoju izvornu zamisao. Valjalo bi sve ljude, a ne samo sebe, načiniti da se predstave u svojim najboljim mogućim izdanjima. Kada pomislimo na inicijativu oduzimanja manastira crkvi i njihovo pretvaranje u bolnice i obrazovne institucije, prvo što pomislimo da je prosvetiteljski pokret s one strane hrišćanstva, te da je prema njemu netrpeljiv, da ga ne prihvata i ne podržava.

Ipak, prosvetiteljstvo ne napušta hrišćansku antropologiju, nego je koriguje tako što zastupa izvesnu verziju spasenja. *Nekadašnji život večni na onom svetu zamenjen je potpunim životom na ovom svetu.* Vodeću ulogu pri tom je imala ključna reč 18. veka, ideja o savršenstvu. Ono što od hrišćanstva ostaje očuvano, tiče se poretka čulnosti i duhovnosti, jer je činjenica da prosvetiteljstvo nudi rehabilitaciju čulnosti, da zasniva estetiku kao samostalnu filozofsku disciplinu, ali sve to se dešava u funkciji preoblikovanja duhovnosti, koja je prepoznata kao troma, inertna i nedelatna. Prepuštena samoj sebi, duhovnost ne znači mnogo. Čulnost je za prosvetitelje ta koja deluje kao plemeniti podsticaj, koja unosi novi kvalitet u duševnu dinamiku, deluje vitalizujuće i stimulatивно na duh. Ipak, ista ta čulnost u momentu svoje afirmacije biva prožeta duhovnim medijem, njoj se prosto ne dopušta da ostane sirova i nerafinirana. Zbog toga nije slučajno da će umetnost nakon prosvetiteljstva, kod romantizma i idealizma zauzeti najviše mesto među mogućim kandidatima za afirmaciju humanosti. Iz te perspektive se čini krajnje nategnuta i neprihvatljiva Deretićeve konstrukcija o tobožnjoj razlici između dva

⁵ Dositej Obradović, *Sovjeti zdravago razuma*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga III, Beograd 2008, prir. M. Stefanović, str. 46.

dela osamnaestog veka: njegove prve polovine, racionalističko-filozofske i druge polovine, sentimentalno-literarne⁶. Prvo, najznačajnija filozofska dela napisana su u poslednje dve decenije osamnaestog veka i, drugo, u osamnaestom veku nema govora o razdvajanju racionalnog i emotivnog, jer se oni upravo tada po prvi put u modernosti misle iz registra sadejstva, simbioze i pomirenja. Duhovni naglasak hrišćanske antropologije ostaće na snazi i u prosvetiteljstvu, s tim što čulnost više neće biti tretirana kao neprijateljica sklona opozivu duha, nego kao njegova partnerka, dragoceni stimulans i potpora.

Presudna razlika sastojala se u tome što sredstvo za postizanje spasenja/savršenstva više nije vera, nego znanje. Znanje je moć, ali ne samo kao sredstvo za postizanje ciljeva, nego i kao svrha kojoj se teži. Ono čime se unapređujemo svest je, znanje je, racionalnost je, a ono pak što želimo da postignemo takođe je viši stepen svesnosti, znanja, racionalnosti. Prosvetiteljstvo je menjanje onoga što jeste posredstvom svesti, odnosno njenog kapaciteta da koriguje samu sebe, da odbaci svoje deficitarne oblike. Ono otkriva da postoje mnogi oblici iskrivljene svesti i lažnog znanja koji funkcionišu tako što normalizuju društvene patologije. Poroci se tako pravdaju pervertiranim i korumpiranim artikulacijama svesti: frivolnošću, predrasudama, slepim verovanjem, svešteničkim prevarama, duhovnom tiranijom⁷. Prosvetiteljstvo menja svet tako što menja svest. Reafirmacija vodećeg Sokratovog nauka, prema kojem je vrlina zapravo znanje, doprineće najtešnjoj mogućoj povezanosti sazajnog i moralnog. Prema toj jednačini, nemoral je posledica neznanja, ili lažnog, manipulisanog znanja čija svrha je da opravda ono što se drugačije opravdati ne da. Kod našeg Dositeja ona će biti

⁶ Jovan Deretić, *Dositej i njegovo doba*, Filološki fakultet, Beograd 1969, str. 165.

⁷ Johann August Eberhard, *Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Selligkeit der Heiden*, Georg Olms, Hildesheim/New York/Zürich 2010, str. 319.

eksplicitno prisvojena: „moralni život človeka prostire se, na neki način, donde dokle njegova znanja dosežu“⁸.

Dok je Lajbnić početkom osamnaestog stoleća pisao *Teodikeju* (1710), u nameri da pokaže da je besmisleno kriviti Boga za zla koja čoveka snađu i koja sebi počini, krajem istog stoleća u *Sovjetima zdravago razuma* (1784) Dositeju Obradoviću više ne pada na pamet da dovede u bilo kakvu vezu fenomen zla i Boga. Ljudskom svetu se pripisuje isključivo autorstvo za manifestacije zla. *Filozofija*, ukratko rečeno, nije ništa drugo nego *radikalno razračunavanje sa fenomenom zla*. Da bi ono moglo biti moguće, moramo razviti visoku sposobnost „poznanja“ dobra i zla, odnosno njihovog preciznog razlikovanja. Zabluda i zlovolja dve su strane istoga novčića, pri čemu je prepoznata i sklonost učenjaka ka obmanjivanju, ka masovnoj obmani i propagandi neistine čak i tamo gde je istina dobro poznata.

PARADOKS PROSVETITELJSTVA

Prosvetiteljstvo predstavlja borbu na tri fonta, međusobno nejednaka i neuporediva, istovremeno i protiv najnižeg i najvišeg. S jedne strane, tu su neuki, neobrazovani i neprosvećeni, a s druge oni visoko sofisticirani, pametni i obrazovani, koji svoja znanja koriste u antiprosvetiteljske svrhe. Među njima, jedni to čine zato što i sami žele da unaprede, reformišu i prosvetle, a drugi zato što im se više isplati. Pri tom, kampanja za masovno prosvetljenje i opismenjivanje, apeli na podizanje iz stanja varvarstva nemaju mnogo izgleda na uspeh ukoliko ne budu minimalizovani učinci antiprosvetiteljskih interesa. Utoliko je *nastojanje prosvetiteljstva da ustanovi i realizuje svoje mere i kriterijume uvek ujedno i borba protiv svega onoga što te mere ugrožava, osporava i dovodi u pitanje*. Pri tom se ispostavlja da jezgro antiprosvetitelja nije tamo gde bismo ga očekivali: „ako sada temeljno istražimo sve *Praejudica* zajedničke

⁸ Dositej Obradović, *Mezimac*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga IV, Beograd 2008, prir. M. Stefanović, str. 211.

svim ljudima obelodaniće se da su oni koji sebe zovu *učenjacima* mnogo više podvrgnuti zabludama i glupostima nego ljudi koji žive u drugim staležima, pa bi trebalo pošteno da sagledamo šta je poreklo ovog zla⁹. Valja obratiti pažnju, jer „učenjaci podvrgnuti zabludama i glupostima“ nisu neki zli duhovi, nisu tek mudraci koji bi mogli da saopšte istinu, ali to ne čine jer im kalkulacija kazuje da će se bolje namiriti ako je kriju ili njome manipulišu. Ne, proces prosvetćenog studiranja nije poput neke magistrale koja vodi sve aktere u istom smeru, nego je pre poput šumske staze koja se račva na mnoge strane i otuda nudi različite, međusobno neuporedive ishode.

Proces prosvetiteljstva je principijelno beskonačan, a ne može se okončati zbog toga što nema jednoznačnog odgovora o njegovoj svrsi i o tome kako bi ga valjalo dovršiti. On je neiscrpan i nedovršiv usled svoje unutrašnje višeslojnosti unutar koje se uvek mogu ustanoviti različita viđenja, pa otuda i polarizacije. Zato se daju razaznati i međusobno suprotstavljene struje prosvetiteljstva. Paradoks prosvetiteljstva je u tome što opozicija nije negde s one strane prosvetiteljskog pokreta. Ne ugrožavaju prosvetiteljstvo oni koji su umesto svetla radije skloni tami. Senku na prosvetiteljske lučonoše najčešće su bacali oni koji su za sebe isto tako smatrali da nose luču, koja je posebna po tome što osvetljava ono što prosvetitelji ostavljaju u mraku. Kao što su antimoderni zapravo oni moderni „posvađani s modernim vremenima“¹⁰, tako u antiprosvetitelje spadaju i svi oni koji su prepoznali jednostranosti i naivnosti prosvetiteljskog tabora: „u osnovi ne postoji jednoznačan i jedinstveni prosvetiteljski ‘pokret’. U dijalektiku prosvetiteljstva spada da ono nikada nije bilo u stanju da stvori masivni front, štaviše veoma rano je u izvesnoj meri postalo protivnik samom sebi“¹¹. Tako

⁹ Christian Thomasius, „De Praejudiciis oder von den Vorurteilen“ (1691), *Aus der Frühzeit der deutschen Aufklärung*, Böhlau/Österr. Bundesverlag, Weimar/Leipzig/Wien 1928, Hg. F. Brüggemann, str. 40.

¹⁰ Antoan Kompanjon, *Antimoderni. Od Žozeфа de Mestra do Rolana Barta*, Službeni glasnik, Beograd 2021, prev. O. Stefanović, str 7.

¹¹ Peter Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1983, str. 160.

će se i Kantov projekt *kritike uma* u izvesnoj meri ispostaviti kao antiprosvetiteljski, jer će zapravo potkopati gotovo neograničen optimizam prosvetiteljske teorije saznanja, i staviti ispred njega jasno formulisane iskustvene kriterijume. Ako biti prosvetitelj izvorno znači verovati u svemoć razuma, onaj ko ukazuje na izvornu problematičnost, pa onda i na granice te vere nužno deluje antiprosvetiteljski, ali svakako sa prosvetiteljskim namerama.

Ilustracije radi, dovoljno je osmotriti samo prve decenije filozofije istorije kao jedne od ključnih misaonih inovacija, odnosno posledica prosvetiteljskog poverenja u „bolje sutra“, u moć progresa, koja je isprva bila toliko nesumnjiva da ju je Kondorse ubrajao kao jednu posebnu moć čovekove duševnosti. Njegov idiom *les progrès de cette perfectibilité*¹² jedinstven je po udvostručavanju ideje napretka, neuporedivom u istoriji filozofije. Kao što je vodeća Platonova ideja *ontos on* neprevodiva jer doslovno znači bićevidno biće, misleći istinsko, pravo biće, biće u autentičnom smislu reči, tako je i Kondorseov idiom besmislen kada se doslovno prevede jer govori o napretku usavršivosti. Ne samo da imamo moć usavršavanja, zahvaljujući kojoj možemo da napredujemo, nego i sama ta moć podleže progresu. Time dolazimo do paradoksalnog ishoda prema kojem može da postane bolje i ono što nas čini boljima. Idealizovana pojmovnost filozofije istorije teško može da nadmaši to uverenje. S druge strane, znatno pre Kondorseovog nacrt (1793) Herder piše prvu značajnu kritiku ideje filozofije istorije (1774), u kojoj ističe da je svaki napredak u nekom smeru ujedno nužno i regres u nekom drugom. Nema jednosmernog i jednoznačnog progresa, upozorava nas Herder, udarajući tamo gde zagovornike prosvetiteljstva najviše boli, po pojmu iz kojeg su crpeli izvor svoje snage, po predrasudama. Obrat je kako neočekivan, tako i potpun: ono retrogradno i zaostalo u Herderovom tumačenju postaje večno i božansko: „te takozvane predrasude (...) koliko *snažne*, koliko *duboke*, koliko *korisne* i *večne*! – Noseći stubovi svega onoga, što kasnije treba da bude izgrađeno na

¹² Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Editions sociales, Paris 1966, str. 77.

njima, ili štaviše one su *klice* iz kojih se *razvija* sve poznije i slabije, koliko god veličanstveno bilo (svako umuje samo na osnovu svojih osećanja) – dakle one su najjače, večne, gotovo božanske *karakteristike (...)*¹³.

Antiprosvetiteljstvo je naime inherentno prosvetiteljstvu, ono je jedna od njegovih vlastitih varijacija. To postaje jasno kada shvatimo da oružja kritike, ključna za uspeh prosvetiteljstva, stoje svakome na raspolaganju. Napokon, danas nema fundamentalističkog pokreta koji se ne služi sredstvima kritike, koji sebe ne predstavlja kao zanemarenog, zlostavljanog, oštećenog i uskraćenog, čime se laća prosvetiteljskog arsenala koji ima beskonačan potencijal. Talibani se bore protiv stranaca koji im okupiraju zemlju decenijama, od SSSR pa do USA i zapadne koalicije. Al Kaida svoje akcije pravda neophodnošću spasa islama od zapadnih moćnika i hrišćanskih okupatora. Nema tog nasilja i terorističkih akcija koje se ne „pokriva“ i ne pravda (pseudo)prosvetiteljskim argumentima. Ohrabriti slabijeg da se suprotstavi jačem, kako bi stao na crtu nekome sa kim nije ravnopravan, oduvek je bio rezultat kritičkog prosvetiteljstva. Čini se da zloupotrebama prosvetiteljstva u dvadeset i prvom veku prosto nema kraja.

Kod Dositeja imamo razmišljanje slično Tomazijusovom, s tom razlikom što se naš prosvetitelj izražava u prvom licu množine, što će reći da se najpre obraća neodređenoj obrazovanoj populaciji: „vreme je već da prosti narod ne varamo. Poznajući čistu istinu i ne kazujući ju, s kakvom sovestiju mislimo pred boga doći?“¹⁴. Jasno je: oni koji bi valjalo da istinu saopštavaju, ipak je iz nekog razloga ne kazuju, nego poučavaju nešto drugo od istine, i time varaju. Kao da postoje dve vrste istine, jedna „čista“ za ličnu upotrebu i druga „varljiva“, takoreći instrumentalna istina, koja se po volji prenosi znatizeljnim ili im se pak uskraćuje. Možda je zbog toga *samovolja*

¹³ Johann Gottfried Herder, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, Hartknoch, Riga 1774, str. 12.

¹⁴ Dositej Obradović, *Život i priključenija*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga I, Beograd 2007, prir. M. Stefanović, str. 77.

kod nemačkih prosvetitelja, pa preko njih i kod Dositeja, označena kao jedan od najvećih neprijatelja prosvjećivanja.

Ona je detinjasta, ali istovremeno oličava zakon varvara jer predstavlja idealnu suprotnost u odnosu na nauku. Time smo ponovo na pragu novog paradoksa prosvetiteljstva: deca i plemeniti divljaci su za Rusoa predstavljali jedinu nadu korumpirane evropske civilizacije. Rezon deluje prihvatljivo: jedino oni koji nisu uvučeni u koruptivne mehanizme, bio je uveren francuski prosvetitelj, mogu biti u stanju da ponude nešto drugo, a ne korupciju. Dositej je pak u dečjem video nezrelost, a u divljem varvarstvo, koji uzeti zajedno nisu nigde van kulture koja nazaduje nego su njen integralan deo, njen konstitutivni mehanizam funkcionisanja. Otuda su ti pojmovi do danas ostali fundamentalno dvoznačni: ono detinje je ujedno i obećanje i deficit, dok ono divlje istovremeno važi i kao društvena pretnja i kao društveni korektiv. Alijansa detinjastog i divljeg okupljena je kako u gordoj drskosti, tako i u projektu lepše budućnosti.

Samovolja u sebi krije i najveći hrišćanski greh, gordost, a samoobožavanje u njoj postaje jedino pravilo¹⁵. Pored ove primedbe, beležimo i povike, sva je prilika iskustveno zasnovane, protiv crkvenih ličnosti zbog toga što navodno skrivaju „evangelsku istinu“. Dositej ne razjašnjava detaljnije šta bi to moglo da znači, ali svakako signalizira značajnu razliku između onoga što poznaje kao lektiru jevanđelja i onoga što je čuo da sveštenici prenose svojim parohijanima. Očigledno su u tumačenju bili poprilično „slobodni“, ali tako da poruke jevanđelja nisu ni pojednostavili, niti zakomplikovali, nego su ih prosto učinili nevidljivim, tumačili su ih tako da one postanu odsutne, „sakrili“ su jevanđelje od nepismenih vernika.

Ironija se pobrinula da pijetisti, izraziti protestantski antiprosvetitelji zaslužni za proterivanje Volfa iz Halea, razumeju intelektualni angažman kao upuštanje u otuđeni odnos prema svetu, a

¹⁵ Dositej Obradović, *Sobranije raznih naravoučiteljih vešteg*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga IV, Beograd 2008, prir. M. Stefanović, str. 211.

strast za polemičkom razmenom, za dijalogom i za tumačenjem odbacuju kao uzaludno trošenje vremena i kvarenje religijske vertikale. „*Piadesideria*“, upućuje na staze po kojima ne hodi znanje nego iznad svega dobročinstva, briga za bližnje, pažnja prema verskoj sabraći. Rečju, pijetistička poruka glasi da filozofija otuđuje, a religijski motivisana briga o drugome odomaćuje. Za pijetistu, Dositej bi bio samo još jedan tuđin u stvarnosti, usredsređen na sterilne intelektualne principe umesto na konkretne činove milosrđa. Pijetisti bi u njemu videli bezutešnog stranca, pri čemu je Obradović sekularni put čovekove misije na ovome svetu video upravo u stranstvovanju. Napokon, zakoni gostoprimstva njemu bi nalagali da strance pomaže a ne da ih prekoreva, zbog toga što samo psi laju na nepoznate „ma čovek ne valja da se podobi psom“¹⁶. Životinjske figure dominiraće kod srpskog prosvetitelja gde god bude potrebe da se suprotstavi preziru prema stranom. Nekoliko je mesta na kojima Dositej jednoznačno odbacuje nasilje prema strancima kao neprihvatljivi recidiv, zaostale osobine životinjskih predaka. Najlepše među njima nalazi se u pismu Arseniju Georgijeviću: „Medved na sve ostalo što nije medved – mrzi [...] Šta su drugo ljudi i neki celi narodi bili onda, kad su na ove druge mrzili koji nisu kao oni obučeni bili, koji nisu kao oni mislili i govorili, niti su kao oni brke zasukivali (...) Ništa drugo nego medvedonaravni ljudi!“¹⁷

NEMA SUPSTANCIJALNOG ZLA

Dositejevo je prosvetćivanje prevashodno bilo oslonjeno na Grčku i na Nemačku, na Smirnu, Hale i Lajpcig, što je za posledicu imalo izostavljanje radikalnog skepticizma i ateističkih motiva francuskog prosvetiteljstva. Kada je reč o helenskom misaonom nasleđu, ono je veoma rano prisvojeno, pa je predstavljalo fundus na

¹⁶ Dositej Obradović, „Mala bukvice“, *Spisi iz Dalmacije*, navedeno delo, str. 34.

¹⁷ Navedeno prema: Dositej Obradović, *Pesme, pisma, dokumenti*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga VI, Beograd 2008, prir. M. Stefanović, str. 37.

kojem su se primale i negovale aktuelne ideje, što se kao načelni obrazovni put i danas može svakome preporučiti. Dositejevi rani spisi mahom su ispunjeni tim nasleđem, poput, primera radi, Plotinove ideje da sve što je lepo jeste takvo zato što mu duša daje život¹⁸. Takođe, blagovremeno prihvatanje autoriteta istine, a ne spoljašnje hijerarhije, predstavljaće solidnu osnovu za prosvetiteljsku karijeru budućeg ministra popečiteljstva. „Slobodoumlje“ francuskih i engleskih filozofa, poput Holbaha i Hjuma, nije naišlo na plodno tlo u mladim nemačkim univerzitetskim centrima. Otuda su i materijalistički impulsi rehabilitacije čulnosti, koji su spadali u središnje motive prosvetiteljskog sudara sa hrišćanskim omalovažavanjem čulnosti, u Nemačkoj imali sasvim drugačije efekte. Premda je Dositejevom potonjem profesoru iz Halea, volfovcu Eberhardu, Bog i dalje važio kao „celokupnost savršenosti“¹⁹, najveće dobročinstvo koje čovek može učiniti čoveku nije se prepoznavalo nigde drugde nego u obrazovanju²⁰.

Nadalje, osnovna pretpostavka ontologije Kristijana Volfa počiva u proširenju pojma stvarnosti i na moguće, a Dositej u skladu s tim novu stvarnost vidi kao moralnu dobrotu svih ljudi i najviši mogući stepen blagostanja „dobrodjetelj svim delatnim ljudima“²¹. Odmah treba napomenuti, kako kod Dositeja nema ni traga ontologije, a da ne govorimo o složenom odnosu ontologije i metafizike koji je Kristijan Volf razvio svojom podelom na *metaphysica generalis* i *metaphysica specialis*. Sudimo li imanentnim filozofskim kriterijumima, nema kod Dositeja neke naročite filozofije, njegovi uvidi su pre horizontalni, jednostavni i ciljaju na široku publiku, nego što su vertikalni, tako da predstavljaju izraz dubokoumnog studiranja namenjenog posvećenicima. Nema ni

¹⁸ Dositej Obradović, „Mala bukvića“, *Spisi iz Dalmacije*, navedeno delo, str. 7.

¹⁹ Johann August Eberhard, *Neue Apologie des Sokrates*, navedeno delo, str. 203.

²⁰ Isaak Iselin, *Über die Geschichte der Menschheit*, Erster Band, C. G. Schmieder, Carlsruhe 1784, str. 76.

²¹ Dositej Obradović, *Sovjeti zdravago razuma*, navedeno delo, str. 45.

upuštanja u složenu argumentaciju, niti sklonosti ka spekulaciji, ali uloga filozofije u ranoj modernosti nipošto nije prosuđivana takvim, imanentno filozofskim kriterijumima. U Francuskoj, primera radi, prvo zaduženje filozofa bilo je *libertinage d'esprit*, što će reći oslobađanje od problematičnih javnih mnjenja, od zatucanih navika, od mišljenja koje to nije.

U odnosu na velike epizode prošlosti, prosvetiteljstvo nije posebno zanimljivo u smislu epohalnih misaonih prodora, ali u odnosu na društvenu stvarnost koju je stvorilo i omogućilo, prosvetiteljstvo je neuporedivo. Paradoks filozofije prosvetiteljstva sastoji se u tome: idejni prodori minimalni, društvena ostvarenost enormna. Ideja obrazovanja, unapređivanja školskog i visokoškolskog sistema i danas se mogu čuti kao spasonosni medikamenti za društva zahvaćena dubokom krizom. Uprkos svih savremenih otrežnjujućih uvida u „dijalektiku“, ili u granice prosvetiteljstva, koje prevashodno uvode u „refleksije o procesu rasula uma“²², do danas nije smišljen uspješniji recept za podizanje nivoa društvene svesti od prosvetiteljskog insistiranja na unapređenju obrazovnog sistema.

Za Volfa je ontologija filozofija mogućeg ukoliko je ono moguće, dok je za Dositeja filozofija svojevrsna higijena duše, ili bolje primenjena etika čiji presudni cilj se sastoji u tome da „srce svoje od svi zlih zaktevanja da očisti[mo] i namjesto ovi dobra i polezna da uvede[mo]“²³. Zlo o kojem govori srpski prosvetitelj nema nikakve veze sa transcencijom, sa „upraviteljima tame ovoga svijeta, s duhovima pakosti ispod neba“, kako stoji na završetku Poslanice *Efežanima* Svetog apostola Pavla (6:12). Ne, zlo ne potiče iz nekog tamnog principa, niti od neke đavoljske supstancije, ljudima je zlo iz prostog razloga što žele zlo. Nema supstancijalnog zla, ne postoje zle sile protiv kojih se valja boriti, poreklo zla nije od onog, nego isključivo od ovog sveta: „veća čast našega nezadovoljstva na

²² Detlef Klausen, *Granice prosvetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma*, XX vek, Beograd 2003, prev. D. Gojković, str. 18-19.

²³ Dositej Obradović, *Sovjeti zdravago razuma*, navedeno delo, str. 45.

svetu rađa iz nesoglasija i protivoborenija naši želanija, u kojima mi pogotovu vsegda prevareni ostajemo, a ne od samoveštnoga u jestastvu zla²⁴.

OD VOLFA DO DOSITEJA

Mladić koji je isprva sanjao da postane svetac, pre nego što mu je višegodišnja monaška epizoda iskustveno potvrdila kako to u mnogobrojnim manastirima na Fruškoj Gori nikom pre njega nije pošlo za rukom, svoju „prirodnu“ znatiželju mogao je da zadovolji samo na sekularnoj stazi učenja i saznavanja. Kada je shvatio da je put ka svetosti pre dečački san nego realna mogućnost, te da od ličnog posvećenja nema ništa, u svojoj volji je prepoznao „izvor svakog usavršavanja“, te da je u „principu saznavanja sadržana suština ljudske savršenosti“²⁵. Da bi to formulisao na takav način biće mu potrebno da ode u Hale kod profesora Eberharda, gde će mu se učiniti „da se iznova u neki novi svet rodio“. U skladu sa svojim vremenom, putovanje kao novo rođenje kod Dositeja nije bilo vezano samo za upoznavanje ljudi, gradova i kultura, nego prevashodno za sticanje okvira za istinsko obrazovanje, u kojem je on video presudan kriterijum zahvaljujući kojem se otvara mogućnost rođenja u „novom svetu“. Ipak, prednost stranstvovanja sastoji se u širenju kruga poznanika i prijatelja, a time što sa mnogima činimo poznanstvo proširujemo i svoje vidike.

Svoju verziju Kristijana Volfa srpska kultura je pronašla u liku Dositeja Obradovića. Sugestiju da se valja osloniti na zdrav razum, na njegove savete, nesumnjivo predstavlja prvi suvereni korak na putu srpske modernosti. Većina saveta samorazumljivi je momenat intelektualnog sklopa savremenog čoveka pa se prema njima često odnosimo potcenjivački i sa neke samorazumljive visine posmatramo tekstove poput Dositejevih. Danas je gotovo podrazumevan filozofski

²⁴ Dositej Obradović, *Sobranije raznih naravoučiteljih veštej*, navedeno delo, str. 21.

²⁵ Joannis Augusti Eberhardi, *Philosophia morem*, Budae 1796, str. 4, 14.

akademski odijum spram tzv. „školske metafizike“, o kojem najbolje svedoči da nijedna jedina knjiga iz pozamašnog korpusa nije prevedena niti na srpski niti na susedne jezike. Tako previdamo ogromne Volfove zasluge, uključujući i višedecenijski rad njegovih učenika. Zbog toga, istorijske korektnosti radi, valja ukratko skicirati domete intelektualne orijentacije u kojoj se Dositej obrazovao.

Nemerljive su civilizacijske zasluge Volfove borbe za *libertas philosophandi*, za slobodu javnoga mišljenja, koja će filozofima omogućiti da iznesu svoje stavove po onim pitanjima za koje nađu za shodno da je potrebno – za razliku od *servitus philosophandi*, sluganskog odnosa u kojem se od filozofa očekuje da prizna da je istinito čak i ono za šta se prethodno uverio da je lažno²⁶. Biti moderan znači osloniti se na samostalno mišljenje, pri čemu ciljevi promišljanja više nisu vezani za neprikosnovenu poziciju teorije kao kod Aristotela. Moderni čovek sklon je mišljenju koje može da se ostvari u delanju. Kant je tu sklonost formulisao kao primat praktičkog uma, pri čemu nije uveo ništa novo, nego je pojmovno zaokružio tendencije čitavog svog veka.

U literaturi se često naglašava fujasko „školske metafizike“. Isprva slavna, popularna i vanredno posećena predavanja nakon izvesnog vremena su se održavala u praznim učionicama. Akribična Dositejeva interpretatorka je po pitanju profesora Eberharda došla do sledećih nalaza: „1783. metafiziku slušalo 156 studenata, a 1791. estetiku 64, a logiku 14 studenata, dok 1799. Eberhard nije imao nijednog studenta na spisku za privatna predavanja“²⁷. Ogojlene i van konteksta, ove informacije deluju kao izveštaj o potpunom debaklu,

²⁶ Jean École, „La conception Wolffienne de la philosophie d’après le ‘Discursus praeliminaris philosophia in genere’“, *Études et documents photographiques sur Wolff*, Christian Wolff, *Gesammelte Werke III Abt. Bd.* 11., str. 46.

²⁷ Dragana Grbić, *Delo Dositeja Obradovića u srpskom književno-kulturnom kontekstu – kulturno istorijski odjeci nemačke prosvetljenosti Hale-Lajpciškog intelektualnog kruga na južnoslovenskim prostorima*, Doktorska disertacija, Beograd/Halle 2016, str. 96.

uz utešni komentar da je Dositej imao sreće jer je slušao predavanja profesora na „vrhuncu“ posećenosti, tj. od 1782. do 1783.

Ipak, šira perspektiva nam kazuje da je Kristijan Volf započeo sa predavanjima u Haleu 1706. dakle skoro stotinu godina pre nego što je njegov sledbenik Eberhard ostao bez studentske publike. Nadalje, Volfov „Govor o praktičkoj filozofiji Kineza“, u kojem je izneo tezu da je konfučijanska tradicija predstavlja dokaz mogućnosti etike uprkos nepoznavanju hrišćanstva održan je 1721. Nakon njega, Volf je progнан iz Saksonije, a za čitanje njegovih spisa prećeno je smrtnom kaznom. Nakon gotovo dve decenije progonstva, povratak je usledio 1740. uz trijumfalan povratak „volfianizma“ na univerzitet u Hale koji će trajati gotovo do kraja stoleća. Rečju, osnovne ideje njegove filozofije postaće opšti misaoni posed, a za svoje studente i poštovaoce, Volf će biti mnogo više od dosadnog formalnog racionaliste koji neprekidno izlaže „umne misli“ o svemu i svačemu. Iznad svega, ostavile su moćnog traga njegova spremnost na sučeljavanje sa tradicijom, kao i ideja da modernost odlikuje ogromno poverenje u moći uma, a one kao takve ne žele da imaju bilo kakve veze za principima tumačenja koji se uzdaju u čuda, niti u bilo kakvu transcendentnu intervenciju²⁸. Biti moderan znači verovati u um, ali i u svet koji je sazdan prema racionalnim principima. Time je ideja o čoveku tuđoj stvarnosti koja je haotična, neprozirna i ispunjena nerazumljivim silama definitivno stavljena *ad acta*.

Biti moderan, znači biti spreman na prekid, na sukob sa uobičajenim, uvreženim i tradiranim. Kod Dositeja, takva spremnost je neposredno čitljiva kada dovodi u pitanje običajnosnu prirodu pravoslavne vere, žestinom koja će se nakon njega retko kada ponoviti. U osnovi, njegova teza glasi da kada vera preraste u običaj, to onda neminovno ostavlja loše posledice po veru, jer su običaji kao takvi skloni kvarenju i korupciji. Zbog toga pojam *običajne religije* koji su stvorili najpre Vilhelm fon Humbolt, a zatim i Hegel, kod Dositeja ne bi naišao na mnogo razumevanja: „čisto pravoslavlje i

²⁸ Panajotis Kondulys, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Felix Meiner, Hamburg 2002, str. 546.

pravoslavno blagočestije nimalo ne sastoji se u kojekakvi običaji; a kad još saviše ovi isti običaji preokrenu se na zloupotrebljenija, onda su uprav po konopcu pravoslaviju i blagočestiju protivni i sramotni²⁹.

Kada je reč o „umnim moćima“, tom sugestivnom idiomu koji je stajao na početku naslova čak četiri Volfove knjige, koje pokrivaju teoriju saznanja, metafiziku, filozofiju duha i filozofiju prirode, nije moguće prevideti njihovu sistemsku ulogu. Dve ideje Kant će prisvojiti iz Volfove filozofije, uprkos svim kritičkim opaskama i odbojnim komentarima. S jedne strane, pojam sistema, koji će imati presudnu ulogu u daljem razvijanju idealizma, i ideju o apriornom saznanju, koju bi danas malo ko povezao sa Volfom kao tvorcem. Razlozi koji su Eberhardova predavanja ostavili bez slušalaca, sva je prilika nalazili su se na adresi Kantove transcendentalne filozofije i njenog velikog uspeha u susednoj Jeni zahvaljujući najpre Rajnholdu, a potom i Fihteu. Upravo njen prodor se desio između 1783. i 1799. jer je za recepciju i popularizaciju značajnih filozofskih knjiga po pravilu neophodno da prođe nekoliko godina. Ono što je nekada bila Volfova filozofija u Haleu, Kantova je postala u Jeni, tako da Volfovi sledbenici nisu ni mogli da se nadaju drugačijem ishodu.

U literaturi o Dositeju Obradoviću, nemački slavista Hilmar Valter skrenuo je na sebe pažnju tezom da Kanta treba pridružiti spisku nemačkih mislilaca koji su „uticali na Dositeja“³⁰, pored Lajbnica, Volfa i Eberharda. Argument na koji se poziva sažet je na spisku Dositejevih lajpciških nastavnika među kojima se navodno nalazio i Johan Gotlob Born, prevodilac *Kritike čistog uma* na latinski jezik. Dragana Grbić tome se usprotivila tezom da Born nije ni predavao Dositeju, a da se Kantu okrenuo tek nakon što je Dositej napustio Lajpcig. Letnji semestar 1784. poslednji je Dositejev u Nemačkoj, a Born predaje prema prvoj Kantovoj kritici tek 1786.

²⁹ Dositej Obradović, *Sovjeti zdravago razuma*, navedeno delo, str. 39.

³⁰ Hilmar Valter, „Dositej i Lajpcig“, *Dositej i Evropa*, Zadužbina Dositeja Obradovića, Beograd 2011, ur. D. Ivanić, 88-89.

Ostavjećemo po strani filološki pozitivizam i odvačićemo se na tezu da kod Dositeja Obradovića nema niti jednog mesta koje bi moglo da bude inspirisano isključivo lektinom Kanta i nikoga drugog. Njegova recepcija nemačkog prosvetiteljstva naprosto nije stigla da uključi Kanta, a nakon odlaska iz Halea „krug uticaja“ više nije bio proširivan.

SAVRŠENSTVO, POTPUNOST, IDEALIZACIJA: FEUDALNI OKVIRI

Dositejev vek iznad svega je verovao u savršenstvo kao ideal ka kojem je valjalo težiti. Ono što je savršeno ujedno je i korisno, zapravo najkorisnije od svega. Doživljaj opšte nesavršenosti i nedovoljnosti, mogao bi se imenovati kao zajednički imenitelj nemačkog prosvetiteljstva. Čovek može da postane potpun tako što ostavi iza sebe *satis rudis*, svoje izvorno, „prirođeno“ sirovo stanje. Ideja progressa bila je zasnovana na uvidu u mogućnost čovekove promene posredstvom prelaza iz necivilizovanosti u rafiniranost. Za razliku od Aristotela, čija antropologija razlikuje gospodara po prirodi i roba po prirodi, dakle principijelno je dihotomna, ideja uljudivanja baroknog sveta osamnaestog veka počiva na *negativnoj antropologiji koja se principijelno odnosi na sve*. Vek koji je zasnovao filozofiju istorije i estetiku, obema filozofskim disciplinama je prišao kao mediju humanizacije, kada reč o prvoj pomoću političkih i pravnih institucija, a drugoj pomoću umetnosti. Logika progressa zajednička je i jednoj i drugoj. Filozofija istorije začinje u slobodi za odabrane pojedince, a svoj vrhunac ima u slobodi za sve, dok estetika već kod Baumgartena vidi svoju svrhu u *usavršavanju čulnog saznanja*. Što je još važnije, estetika je u stanju da ono naučno spoznato prilagodi daru razumevanja običnog čoveka (*scientificae cognita captui quorumvis accommodare*)³¹. Sledimo li ovo Baumgartenovo određenje, shvaććemo da je prosvetiteljska strategija Dositeja Obradovića ciljala

³¹ Alexander Gottlieb Baumgarten, *Ästhetik*, Lateinisch-deutsch, über. D. Mirbach, F. Meiner, Hamburg 2007, str. 12.

upravo na takvu vrstu prilagođavanja. Put od naučnog saznanja ka prosečnom čoveku vodi preko estetike. Ukupni Dositejev teorijski metod nije ni ciljao na sticanje novih spoznaja, pre bi se mogao odrediti kao konkretizacija uvida do kojih su došli drugi na svakidašnjim, konkretnim primerima.

Dok u feudalnom staleškom poretku vrhovi društvene hijerarhije bivaju rezervisani za one koji su bili uvereni u svoju „prirodnu“ plemenitost i čast, u nemerljivu plemenitost u odnosu na prosečne ljude, prosvetiteljski filozofi će sebe videti kao promotere svetske mudrosti *Weltweisheit*, ali će naličje te mudrosti obojiti najtamnijim bojama. Nema više samosvrhovite teorije, nema više filozofiranja u stanju dečje nevinosti, nema misaone čistote vođene radoznalošću. Naprotiv, čovek je pokvaren, varvarski, čovek zapravo ni nije čovek, nego tek treba to da postane. *Sollen*, ono što tek treba da bude, postalo je sinonimno nekadašnjem *ontos on*, istinskom biću, najvišem pojmu antičke ontologije. Pri tom se na idejnom planu ruši pretpostavka političkog poretka: nema plemenitih, posebnih i uzvišenih, doslovno svakome se valja „prosveštavati“: „Filozofija je konkretan pokušaj oslobođenja iz stanja pokvarenosti [...] e-ruditio, izlaz ili oslobođenje od sirovosti“³².

Dositejeva notorna sklonost ka ulepšavanju i idealizaciji mesta kroz koje je putovao i ljudi sa kojima se sretao imala je svoje poreklo upravo u neophodnosti da se ljudi oduševu nepoznatim, kako bi se time izbacili iz komfornog stanja i zauvek napustili oholi stav zadovoljstva samima sobom. Sve oko njih i u njima treba da bude bolje nego što jeste. *Prva premisa prosvetiteljstva glasi da su svi ljudi deo jedinstvenog roda, da među njima ima mnogo više sličnosti nego razlike, te da nema te nacije koja bi usled nekih „prirodnih“ razloga zaostajala za drugima.* U skladu sa tim, Dositej bez mnogo zazora pominje načelnu jednakost Srba i ostalih evropskih nacija, bez obzira na enormne faktičke razlike. Empirijski rezultati manje su važni, kada je reč o težnji ka slobodi, o nespremnosti da se trpi ropski život, Srbi

³² *Christian Wolff 1679-1754. Interpretation zu seiner Philosophie und deren Wirkung*, Felix Meiner, Hamburg 1983, Hg. W. Schneiders, str. 11.

su već načinili ogroman korak napred pa nam preostaje, kako reče Dositej na otvaranju Velike škole u Beogradu 1808. „da se staramo da izbacimo dušu našu od sužanjstva duševnoga, to jest od neznanja i od slepote uma“³³.

Svrha ljudskog života ostvarivala se razračunavanjem sa moralno spornom samovoljom koja bi svoje mesto ustupila plemenitom delanju za druge. Filozofija je iznad svega praktička, Kantova slavna ideja o *primatu praktičkog uma* suštinski je pripremljena već sa prosvetiteljskim ambicijama tzv. školske metafizike. Staza usavršavanja pri tom nije usmerena ka obećanju transcencije, nego se iznad svega usmerava ka ovostranosti. Teološki orijentiri na njoj nisu odbačeni, oni su i dalje zadržali svoje pravo važenja, ali svakako više nisu imali vodeću ulogu. Razočaran iskustvom manastirskog života, Dositej će se žestoko boriti za sekularizaciju manastira, za njihovo pretvaranje u bolnice i učilišta, ali suštinski neće osporavati ideju *homo religiosus*.

Premda je Eberhard još uvek baratao nekada osporavanom i proganjanom idejom o *apokastasis panton*, o spasenju svih ljudi, koju je nakon vekova zabranjivanja konačno prisvojio virtemberški pijetizam³⁴, čini se da se spasenje o kojem se zapravo radilo, radikalno sekularizovalo i usmerilo prevashodno ka ovom svetu: „Zdrav razum je samo sredstvo, metoda, a cilj je prosveta, nauka, iskustvo vekova i kulturnih naroda. Nauka je pravi lek od svih duhovnih i društvenih zala, pravi iskupitelj, novi mesija čovečanstva“³⁵. To što se dotični filozof veoma rado izražavao u neosporno književnom mediju basne, bilo je vezano za program prosvetisanja najširih slojeva, što po sebi isključuje složeni i teško

³³ Dositej Obradović, „Slovo pri otvaranju Velike škole u Beogradu“, *Spisi iz Dalmacije*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga V, Beograd 2008, prir. M. Stefanović, str. 177.

³⁴ Ulrich Diehl/Hans-Joachim Kertscher/Walter Sparn, „Einleitung“, u: *Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Selligkeit der Heiden*, navedeno delo, str. VII

³⁵ Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Portalibris Beograd 2020, str. 361.

prohodni filozofski jezik. Možda i više od toga: po svoj prilici bez njegovog znanja, Dositejevi izleti na terene basne i poezije i te kako su povezani sa najsvežijim idejama poznog osamnaestog veka, sa programom tzv. *nove mitologije*. Ukratko, sa nastojanjem da se umski sadržaji artikulišu na opšterazumljiv i prijemčiv, „mitološki“ način, jezikom narodne priče. Otuda je Dositej „čovjek filozof“ i onda kada govori fiktivnim jezikom književnosti.

STRANSTVOVANJE, POČECI I RAZLOZI

Ključnu reč svoga životnog puta, svojevrsne intelektualne biografije „čovjek filozof“ prepoznao je u *stranstvovanju*. U njoj bismo mogli prepoznati njegovu najdražu reč, takoreći ličnu i intimnu lozinku. Ona označava životni izbor koji stoji u pozadini celokupnog intelektualnog angažmana. Ilustracije radi, pomenućemo najpre Dositejevo svedočanstvo koje se tiče najranijeg osvešćenja o vlastitoj stranosti: „U devetoj ili desetoj godini voznosti, bez oca, bez matere, bez sestre rođene, počeo sam sebe kao stranca i prišelca u istom mestu rođenija moga smatrati i moje srce počelo mi je kao proricati da ću stranstvovati“³⁶. Valja obratiti pažnju na krajnje neobičnu jezičku figuru u kojoj filozof retrospektivno polaže račune o svojim životnim izborima. Čini se da zagovornik zdravog razuma skreće sa svoje vodeće teme kada pominje da mu je srce „kao“ proricalo da će stranstvovati. Ne ulazeći u psihološke finese, u Dositejevim spisima možemo lako pronaći i iskustvene motive koji su, sva je prilika, podstakli ostvarivanje proročanstva. Čini se da bi bez pojedinih iskustava osećaj otuđenosti siročeta ostao tek jedna među mnogim uspomenama na rano detinjstvo. U njegovom vremenu zlostavljanje dece nije bilo ništa neobično, ali je Dositejev slučaj specifičan po tome što je trpeo nasilje samo zbog toga što se drznuo na kontakt sa stranom kulturom – kao dete svojevolljno je otišao na čas grčkog jezika i zbog toga zaslužio ozbiljne batine!

³⁶ Dositej Obradović, *Život i priključenja*, navedeno delo, str. 31.

Indirektne tragove tih batina pronalazićemo po Dositejevim spisima i decenijama nakon njih. Put u Smirnu, te tri godine provedene tamo uz temeljno upoznavanje kako helenskog jezika, tako i helenskog duhovnog nasleđa, takođe vidimo kao stvaralački odgovor na pretrpljeno nasilje. Dositejev osećaj stranosti prevashodno progovara u susretu s nasiljem. Kada kaže „strašno je i silno lekarstvo od samovoljice“ očito je da mu nedostaju reči da opiše duboku odbojnost i nerazumevanje zlostavljanja, posebno nad decom nemoćnom i preneraženom naočigled besmislenih, ali uprkos tome zastrašujućih telesnih kazni: „Mene bojažljiva i strašljiva koji, kad bi za kog drugog ovo grozno izrečenije čuo, užasnua bi sa kao da grom blizu mene padne, uzdrktao bi kao da me groznica trese“!³⁷ Nakon što je pred drugima telesno kažnjen, Dositej je neko vreme zaboravio i na grčki i na starca Dimu daskala koji ga je podučavao. Tačnije rečeno, sve do prve prilike da nastavi započeto.

Princip prilagođavanja prvi je korak kojim se prosvetiteljstvo savija pred nasiljem, jedino što je mali Dimitrije mogao da učini bilo je da izvesno vreme sebi više ne dozvoli iskorake ka stranom. Međutim, kao Dositej on dolazi sebi tek kada se odrekne svake povezanosti sa prilagođavanjem i kada ostavi iza sebe modele gospodarenja u kojima se sa drugim čini šta god je po volji, kao sa stvarima, ili sa imovinom. Čitav Dositejev intelektualni i ljudski napor mogao bi se svesti na izgradnju kulture i humanosti u kojoj neće biti mesta za šikaniranje, izivljavanje, proganjanje. Kulturom s one strane nasilja, mogao bi biti njegov vodeći slogan. Da je savremeni svet prosvেćen prema Dositejevim aršinima, nikada mu se ne bi moglo desiti da „zasija u znamenju trijumfalne nesreće“³⁸.

Egzistencijalno posmatrano, stranstvuje tek onaj ko je lišen korena i oslonca, ko se ne može uzdati u zaštitu doma i podršku najmilijih. Upravo to je bila sudbina mladoga Dimitrija Obradovića, ali ne tek na nivou spoljašnjih životnih okolnosti, nego isto tako i na

³⁷ Dositej Obradović, *Život i priklučenija*, navedeno delo, str. 39.

³⁸ Max Horkheimer/Theodor Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Fischer, Frankfurt am Main 2000, str. 15.

nivou svesne refleksije. Zbog toga valja skrenuti pažnju na razliku između svesnog i nesvesnog stranca. Nesvesni stranac izgubljen je u svetu, nesnađen i dezorijentisan. Njegova pojava uočena je znatno kasnije, vrhunac negativne dijagnostike postignut je sa Marksovom kritikom masovne otuđenosti radnika usled logike i relacija kapitalističke proizvodnje. U svetu kapitalizma praktično nema neotuđenog subjekta, nemoguće je izmaći kandžama stranosti, što uključuje i vlasnike sredstava za proizvodnju koji joj, dokle god je tako strukturirana, neminovno žrtvuju i određeni deo svoje ljudskosti. S druge strane, hrišćanstvo među nove antropološke motive uvrštava i ideju *homo viator*, čovek je Božja tvorevina koja je principijelno tuđa u ovome svetu. Autentična hrišćanska vera od samih je početaka uvela motiv izdvojenosti, drugosti, pa i osuđenosti na nesklad sa okolinom. Dositej isprva favorizuje vlastitu drugost u odnosu na vrednosti ovoga sveta, ali vremenom menja registar i iz religijskog prelazi u obrazovni. Isprva su mirjani bili ti od kojih se valjalo distancirati odlaskom u manastir, ali to kasnije postaju neobrazovani s jedne, i antiprosvetitelji s druge strane. Za razliku od otuđenog čoveka koji nije svestan svoje otuđenosti, svesni stranac nije osuđen samo na pasivno trpljenje i suočavanje sa vlastitom nemoći. Umesto toga, on bira svoju stranost kao vlastitu životnu putanju, ona postaje neizbežna identitetska osobenost, takoreći životni usud. Svesni stranac nigde ne nalazi mira, ali ga to ne čini nesrećnim i neostvarenim, nego ga pre goni u naredna putešestvija: „kao da sam za putovanja na ovi svet rođen“³⁹. Pri tom valja oprezno locirati nivo stranosti o kojem se radi kod Dositeja Obradovića.

U ravni posebnosti i opštosti, kod njega nema govora o iskustvu stranosti. Nacionalni i kulturni identitet nisu za njega ni jednog trenutka bili sporni, neuporedivo najveće zasluge našeg prosvetitelja odnose se na doprinose nacionalnoj kulturi, jer je prevashodno zahvaljujući njegovim višedecenijskim zalaganjima formirana čitalačka publika na srpskom jeziku: „U celom XVIII veku

³⁹ Navedeno prema: Dragana Grbić, *Delo Dositeja Obradovića u srpskom književno-kulturnom kontekstu*, navedeno delo, str. 98.

štampano je oko 220 (sa ponovnim izdanjima 312) srpskih knjiga, u prvoj polovini XIX veka štampano ih je oko 1400, a i tiraž je porastao, jer je čitalačka publika formirana ne samo pod uticajem opšteg razvoja već blagodareći dobrim delom Dositejevom radu⁴⁰. Kada je pak reč o opštosti, ni ona nije dovođena u pitanje. Osamnaesti vek prisvojio je i u duhovnim naukama inovaciju iz biologije *genre humaine*, ljudski rod.

Beskrajno udaljeni od bilo kakve šovinističke pomisli, nacionalni radnici tokom prosvetiteljstva pred sobom su imali viziju čovečanstva kao pomirenog i harmonizovanog. Upadljiva je formulacija u propratnom pismu vladiki Josifu (Jovanoviću Šakabenti) pisanom u Lajpcigu 1784, uz pošiljku *Priključenija i Sovjeta*. Svrhu svojih spisateljskih nastojanja Dositej ne dovodi u vezu sa religijskim temama niti sa spasenjem. Umesto toga, mesto nekadašnje teološke svetosti zauzima unapređenje najveće prosvetiteljske svetinje, tj. ljudskog roda: „što se u njima nahodi svjaštenejšem je imenu čelovečestva i roda posvećeno“⁴¹.

Paradoksalno, egzistencijalna situacija osvećenog stranca svedoči o promeni kao identitetu i nomadskoj pokretljivosti kao izvoru lične stabilnosti. Onaj ko je starosedelac zapravo se oseća kao neželjeni pridošlica, odomaćenost se preokrenula u osećanje tuđine, inostranstvo više nije spolja, nego se prostire iznutra. Dositej se prosto plaši udobnosti, lakoće i kolotečine, jer je znao da ukoliko im podlegne onda nema ništa od životne forme sa kojom se saživeo. Samim tim, ni od životnog dela, niti od života samog. Svesni stranac živi mimo samog sebe, zbog toga se Dositeju toliko svidela ideja uobrazilje, koja zauzima jedno od središnjih mesta u *Etici*. Čovek nije biće koje je bez ostatka uronjeno u neposrednost. Štaviše, uobrazilja mu pomaže da zamisli ono što nije pred njim, što nije niti dostupno niti pristupačno. Klicu slobode, Dositej je s pravom prepoznao u toj

⁴⁰ Andrija Stojković, *Filosofski pogledi Dositeja Obradovića*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd 1980, str. 282.

⁴¹ Navedeno prema: Dositej Obradović, *Pesme, pisma, dokumenti*, navedeno delo, str. 35.

moći ideativnog mišljenja, pripisujući joj kapacitet za relacije sa prošlošću i budućnošću, sa neprisutnim i odsutnim. Bojazan od odomaćivanja za svesnog stranca proističe otuda što je ono ekvivalent smrti. Epizoda iz Moldavije o tome najlepše svedoči: „Sovjetuju me moji dobri prijatelji da ostanem još godinu i da stečem više. Ne, nipošto, jer se bojim da se ne usladim u novce i u spokojstvo, pak osta tu do groba“⁴².

Nije pristao na odomaćivanje ali, pravo govoreći, ni njegovo stranstvovanje nije bilo ispunjeno iskustvima stranosti. Dositej je prosvetitelj kojem je pre svega stalo do sličnosti, do srodnosti, do zbližavanja, sasvim u drugom planu ostaju nesporazumi i nerazumevanja. Autentično iskustvo stranosti, u kojem vidimo da nešto ne vidimo, uočavamo da nešto ne uočavamo, jasno nam je da nam nešto nije jasno, ostalo je nepoznato Dositeju Obradoviću. Stranstvovanje je kod njega oznaka dinamične subjektivnosti, nezasite ljubopitljivosti, trajne, životne želje da sazna i da upozna: „stranstvujući po svetu, on je samo prividno stranstvovao: bio je, paradoksalno, ali neizbežno, putnik koji to više ostaje kod kuće što više putuje. Onaj koji, odlazeći, tek se vraća. Njegova putovanja su sve uži krugovi (...)“⁴³. Neumorni putnik hrli u tuđinu, ali se ispostavlja da mu u njoj ništa nije zaista tuđe. Fenomenološki rečeno, pretežna stranost koju je Dositej poznavao bila je relativna stranost, ona tuđost jezika koji će naučiti i savladati, neobičnost običaja i rituala koje će vremenom upoznati. Radikalne stranosti gotovo da nema. Osim šoka nasilja i zlostavljanja. Dečakog iskustva koje će ga pratiti kroz čitav život. Tim batinama zbog navodno nedopustivog iskoraka ka stranom i počeci srpske modernosti zahvaljuju sami sebe.

⁴² Dositej Obradović, *Život i priključenja*, navedeno delo, str. 132.

⁴³ Radomir Konstantinović, „Putovanje kao čin kulture (Dositej i naše veze sa svetom)“, *Dositej Obradović*, SKZ, Beograd 1962, prir. M. Leskovic, str. 332.

NAVEDENA DELA

- Baumgarten, Alexander Gottlieb (2007) *Ästhetik*, Lateinisch-deutsch, über. D. Mirbach, F. Meiner, Hamburg.
- Condorcet (1966) *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Editions sociales, Paris.
- Deretić, Jovan (1969) *Dositej i njegovo doba*, Filološki fakultet, Beograd.
- Diehl, Ulrich/Kertscher, Hans-Joachim/Sparr, Hans-Joachim (2010) „Einleitung“, *Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit der Heiden*.
- Đurić, Vojislav (1961) „Dositej Obradović“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Rad, Beograd.
- Eberhardi, Joannis Augusti (1796) *Philosophia morem*, Budae 1796.
- École, Jean (1988) „La conception Wolffienne de la philosophie d'après le 'Discursus praeliminaris philosophia in genere'“, *Études et documents photographiques sur Wolff*, Christian Wolff, Gesammelte Werke III Abt. Bd. 11., G. Olms, New York.
- Grbić, Dragana (2016) *Delo Dositeja Obradovića u srpskom književno-kulturnom kontekstu – kulturno istorijski odjeci nemačke prosvetćenosti Hale-Lajpciškog intelektualnog kruga na južnoslovenskim prostorima*, Doktorska disertacija, Beograd/Halle.
- Herder, Johann Gottfried (1774) *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, Hartknoch, Riga.
- Horkheimer, Max/Adorno, Theodor (2000) *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Fischer, Frankfurt am Main.
- Iselin, Isaak (1784) *Über die Geschichte der Menschheit*, Erster Band, C. G. Schmieder, Karlsruhe.
- Klausen, Detlef (2003) *Granice prosvetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma, XX vek*, Beograd, prev. D. Gojković.
- Kompanjon, Antoan (2021) *Antimoderni. Od Žozeфа de Mestra do Rolana Barta*, Službeni glasnik, Beograd, prev. O. Stefanović.
- Kondulys, Panajotis (2002) *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Felix Meiner, Hamburg.
- Konstantinović, Radomir (1962) „Putovanje kao čin kulture (Dositej i naše veze sa svetom)“, *Dositej Obradović*, SKZ, Beograd, prir. M. Leskovac.
- Novaković, Stojan (1867) *Istorija srpske književnosti: pregled ugađan za školski potrebu*, Državna štamparija u Beogradu, Beograd.

-
- Obradović, Dositej (2007) *Život i priključenja*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga I, Beograd, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej (2008) *Sovjeti zdravago razuma*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga III, Beograd, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej (2008) *Mezimac*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga IV, Beograd, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej (2008) *Sobranije raznih naravoučitelnih vešteg*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga IV, Beograd, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej (2008) „Slovo pri otvaranju Velike škole u Beogradu“, *Spisi iz Dalmacije*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga V, Beograd 2008, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej „Mala bukvića“, *Spisi iz Dalmacije*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga V, Beograd 2008, prir. M. Stefanović.
- Obradović, Dositej (2008) *Pesme, pisma, dokumenti*, Sabrana dela Dositeja Obradovića knjiga VI, Beograd, prir. M. Stefanović.
- Skerlić, Jovan (2020) *Srpska književnost u XVIII veku*, Portalibris Beograd.
- Sloterdijk, Peter (1983) *Kritik der zynischen Vernunft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Stojković, Andrija (1980) *Filosofski pogledi Dositeja Obradovića*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd.
- Thomasius, Christian (1928) „De Praejudiciis oder von den Vorurteilen“ (1691), *Aus der Frühzeit der deutschen Aufklärung*, Böhlau/Österr. Bundesverlag, Weimar/Leipzig/Wien, Hg. F. Brüggemann.
- Valter, Hilmar (2011) „Dositej i Lajpcig“, *Dositej i Evropa*, Zadužbina Dositeja Obradovića, Beograd, ur. D. Ivanić.
- Wolff Christian (1983) *1679-1754. Interpretation zu seiner Philosophie und deren Wirkung*, Felix Meiner, Hamburg, Hg. W. Schneiders.

DRAGAN PROLE

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE ENLIGHTENED ALIENATION OF A PHILOSOPHER: DOSITEJ'S BIRTH IN THE NEW WORLD

Abstract: In the first part of the article, the author advocates the thesis that the Enlightenment does not abandon Christian anthropology, but rather corrects it by modifying a certain version of salvation. The former eternal life in the afterlife world has been replaced by a complete life in this world. The keyword of the 18th century, the idea of perfection, played a leading role. The leading idea of the article is that the process of enlightenment should be considered as fundamentally infinite, and it cannot be ended because there is no unequivocal answer about its purpose and how it should be completed. It is inexhaustible and incomplete due to its internal multi-layeredness within which different views can always be established, and hence polarization. That is why mutually opposing currents of enlightenment can be discerned. The paradox of the Enlightenment consists in the fact that the opposition is not somewhere on the other side of the Enlightenment movement. In the second part of the work, the author presents the idea that Dositej's entire intellectual and human effort could be reduced to building a culture and humanity in which there will be no place for bullying, abuse, and ranting. A culture beyond violence, could be his leading slogan.

Keywords: alienation, violence, enlightenment, paradox, education

Primljeno: 26.2.2023.

Prihvaćeno: 5.5.2023.

